

KADI ABDÜLCEBBAR'IN SÂBİİLİĞE TEVHİD EKSENLİ YÖNELTTİĞİ ELEŞTİRİLER¹

Halil İbrahim DELEN*

ÖZET

Bu makalede Mutezile mezhebinin önemli isimlerinden Kadı Abdülcebbar'ın tevhîd inancı merkezli Sabîiliğe yönelmiş olduğu eleştirileri ele alınmaktadır. Kelam âlimleri tevhîd ilkesini Kur'an merkezli tespit ettikleri gibi, aynı zamanda karşılaşılan yeni dinî akımlara karşı bunu ispat etmeye, savunmaya ve bu inanç ilkesine ters buldukları akımları da eleştiriye tabi tutmaya gayret göstermişlerdir. Kadı Abdülcebbar'ın görüşleri de tevhîd eksenli gelişen bu tartışmalar içerisinde önemli bir yer teşkil etmektedir. Kadı Abdülcebbar Sabîiliğin inanç esaslarını ele almış, çeşitli yönlerden tenkit etmiştir. Temel olarak vurguladığı nokta cisimlerin kadim olamayacağı gibi kadim bir varlığın da hâdislik emerasi taşıyamayacağıdır. Genel anlamda cisimlere kadimlik izafe edilmesi noktasında tevhîd ilkesinden sapmalar başlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadı Abdülcebbar, Tevhid, Mutezile, Sabîilik.

¹ Bu makale, "Kadı Abdülcebbar'ın İslam Dışı Dinlere Tevhid Eksenli Yönelmiş Olduğu Eleştiriler" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

* Arş. Gör., Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kelam Anabilim Dalı, hidelen@nku.edu.tr

ABSTRACT

QADİ ‘ABD AL-JABBAR’S CRITICISM OF SABIANS

This study focuses on Qadi ‘Abd Al-Jabbar’s tawheed-centered criticism of Sabians. Qadi ‘Abd Al-Jabbar is an important thinker of Mu’tazilah. Scholars of Ilm al-Kalam defined the principle of the tawheed according to Qur’an, they strived to defend this principle against new theological movements and criticize ideas that are against the principle of the tawheed. Qadi ‘Abd Al-Jabbar’s position was very important during these negotiations about the tawheed. He focused on Sabians. He used to emphasize that objects cannot be eternal and an eternal being cannot have a sign of being created. Deviations from the tawheed principle generally start with attributing eternity to the materials.

Key Words: Qadi ‘Abd Al-Jabbar, tawheed, Mu’tazilah, Sabians.

GİRİŞ

İslam fetihlerinin hızla gelişmesi neticesinde Müslümanlar yeni din ve kültürlerle karşılaşmıştır. Bu da beraberinde karşılıklı etkileşimi, bilgi alışverişini getirmiştir. İslam âlimleri karşılaşılan bu yeni dinî unsurları İslam açısından incelemeye tabi tutmuşlar ve inanç noktasında sakıncalı gördüklerini eleştirerek reddetmişlerdir. Onlardan gelen cevap ve eleştirilere de karşılık vermeye çalışmışlardır. Bu şekilde kelimeler dediğimiz, inanç esaslarını savunulmasını, yanlış inanç ve akımların eleştirilmesini esas alan disiplin ortaya çıkmıştır. Bu disiplinin ilk ve önemli temsilcisi de Mutezile olmuştur. Mutezile hem İslam inanç esaslarını savunmuş hem de bahsi geçen akımlarla fikri sahada mücadele etmiştir. Tevhid prensibini merkeze alan Mutezile içerisinde gelen Kadı Abdülcebbar da İslam düşüncesinin en temel ve en hassas konusu olan tevhid ilkesini savunmak amacıyla tevhid

inancına aykırı bulduğu din ve mezhepleri eleştirmiştir. *El-Mugni*'nin V. Cildini tevhid inancına aykırı bulduğu din mezheplere ayırmıştır. Burada ki din ve mezheplerin özelliği Kadı Abdülcebbar'ın yaşadığı dönemde kurumsal açıdan var olmalarıdır. İçinde yaşadığı sosyal durum Kadı Abdülcebbar'ı diğer din ve mezhepleri incelemeye, İslâm açısından değerlendirmeye yöneltmiştir. Ayrıca kendisinin 25 yıllık kadılık görevini ve yaşadığı bölgeyi göz önüne aldığımızda Müslümanların sorunlarına cevap vermek, İslam inancını bahsi geçen akımlara karşı müdafaa etmek Kadı Abdülcebbar için kaçınılmaz olmuştur. Ona göre tevhid inancına aykırı olan dini inançların incelenip eleştirilmesi elzemdir.² Bu bağlamda Sabîliği eleştirerek reddetmiştir.

Burada bahsedilen Sabîlik Kadı Abdülcebbar'ın tabiri ile ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gereken din ve mezheplerdendir. Çünkü ona göre din ve mezhepler kısaca bahsedilmesi gerekenler ve ayrıntılı bir şekilde tetkik edilmesi gerekenler şeklinde ikiye ayrılmaktadır.³ Kadı Abdülcebbar'ın yapmak istediği, döneminde varlığını sürdüren, İslam inançları açısından problem teşkil eden din ve mezheplerin görüşlerini incelemek ve onlardan gelen eleştirileri cevaplandırmaktır. Bulunduğu bölgede kadı olması hasebiyle Müslümanların meselelerine çözüm üretmek en temel vazifesidir. Bu açıdan bakıldığında onun tenkitlerini yaşadığı çevreden ve bağlamından koparmadan bir bütün halinde okumak daha sıhhatli olacaktır.

Tarihin her döneminde insanlar bir yaratıcı inancına sahip olmuştur. Bir dine, bir ilaha inanmak insanın fitratındandır. Geçmiş kavimlerin ve şu anda yaşayan toplumların dillerinde yaratıcı

² İlyas Çelebi, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, 2002, s, 158.

³ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugni fi Ebvâbi't Tevhidi ve'l Adl -el-Fırak Gayr-ı İslamiyye-* (thk: Hadr Muhammed Nebha), Beyrut, 1971, c. V, s. 27.

mefhumuna dair çeşitli kelimelerin kullanılması da bunun göstergesidir.

Kelime anlamı bir şeyin tek olduğuna hükmetmek, birlemek olan tevhid⁴, yaratıcıya inanmada önemli bir noktadır. İstilah olarak tevhid; Allah-u Teâla'nın zatının tasavvur edilebilen vehimlerden, tahayyül edilebilen her türlü düşünceden soyutlanması; zat, sıfat ve fiillerinde bir olduğuna inanılması şeklinde tanımlanmıştır.⁵ Yani tevhidden maksat Allah'ın hiçbir şekilde ortağının, benzerinin, denginin olmadığıdır. Kur'an'da Allah'ın varlığı, O'nun birliğine paralel olarak anlatılmaktadır. Bu da imanın tevhid ilkesi içerisinde sahih olacağının göstergesidir. İslam'ın özünün tevhid olduğunda yani her şeyden münezze tek yüce yaratıcıyı kabul etmekte şüphe yoktur.⁶ Bundan dolayı "İslam tevhid dinidir, İslam'ın temel esası tevhiddir"⁷ denilmiştir.

Geçmiş peygamberlerin risaletlerini de incelediğimizde tarihin bir tevhid mücadelesi ile geçtiği anlaşılmaktadır. Çeşitli ayetlerde Hz. Peygamber'e "*Senden önce gönderdiğimiz her peygambere: 'Benden başka ilah yoktur, Bana kulluk edin' diye vahyetmişizdir.*"⁸, "*Andolsun ki biz, 'Allah'a kulluk edin ve Tâğut'tan sakının' diye (emretmeleri için) her ümmete bir peygamber gönderdik. Allah, onlardan bir kısmını doğru yola iletti. Onlardan bir kısmı da sapıklığı hak ettiler. Yeryüzünde gezin de görün, inkâr edenlerin sonu nasıl olmuştur!*"⁹ diye hitap edilmiştir. Bu ayetler de göstermektedir ki, peygamberlerin asli vazifelerinden en önemlisi insanları tevhide davet etmektedir. Ayrıca ayetlere bakıldığında peygamberlerin bozulan

⁴ Seyyid Şerif el-Cürçani, *et-Tarifât*, thk: İbrahim Enbari, Beyrut, 1984, s. 96.

⁵ Cürçani, *et-Tarifât*, s. 96.

⁶ İsmail Raci Fârûkî, *Tevhid*, trc: Dilaver Yardım, İstanbul, 1987, s. 29-30.

⁷ Fârûkî, *Tevhid*, s. 179.

⁸ el-Enbiya, 21/25.

⁹ en-Nahl, 16/36.

tevhid inancını düzeltmeleri için gönderildikleri ifade edilmektedir.¹⁰ Hz. Peygamber de insanları tevhid akidesine davet etmiş, tevhid inancı üzerinde sıklıkla durmuş ve çeşitli yönlerinden bahsetmiştir.¹¹

Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasi çekişmelerin, belirli itikadî konulara taalluk etmesi neticesinde gelişen fikri akımlar; yabancı millet ve inançlarla karşılaşma, tercüme faaliyetleri ile beliren gruplar neticesinde çeşitli yorum farklılıkları ortaya çıkmıştır. İslam inanç sisteminin şirazesi konumundaki tevhid prensibi ekseninde de çeşitli tartışmalar olmuştur.

Gelişen yeni olaylar ve fikri akımlarla tevhid ekseninde tartışma ve münakaşalar olmuş, bu bağlamda çeşitli reddiyeler yazılmıştır. Zaten kalamî mezhepler arasında, nakz, nakd, tehafüt, tenakuz gibi reddiye ve cedel türü eserlerin yazılmasının yaygınlığı bilinmektedir. Hatta bu isimlerin biri ile yayınlanmamış olsa bile, kalam sahasında yazılan eserlerin içerisinde karşıt görüşün sunulup çürütüldüğü, kalamî polemiklerin olduğu görülmektedir.¹²

Tevhid konusundaki münakaşalarda Ehl-i Sünnet ve Mutezile'nin belirginlik kazandığını görmekteyiz. Ancak bu konuda tam anlamıyla kafa yoran, çeşitli münakaşa, münazaralara dâhil olan mezhebin Mutezile olduğu aşikârdır. Mutezile'nin temel prensipleri olan "Usûl-u Hamse"nin temelini de tevhid ilkesi oluşturmaktadır. Mutezile olaylara dâhil olurken, yeni bir fikir beyan ederken temelde

¹⁰ Bkz. el-Araf, 7/65; Hûd, 11/50, 61, 84; el-Araf, 7/85, 140; el-Enbiya, 21/87, 107, 108; el-Kehf, 18/110.

¹¹ Bkz. Mevlüt Özler, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul, 2005, s. 27-28.

¹² Yazılı tartışmalar olan reddiye kültürü İslam literatüründe önemli bir yer teşkil etmektedir. İslam'ın erken dönemlerinden itibaren, "Kitabü'r Redd ala..." başlığıyla başlayan çeşitli risale ve eserler telif edilmiştir. Ayrıca bazı eserlerde nakz, nakd, tehafüt, tenakuz isimleri ile yazılmıştır. İbn Kuteybe'nin Kitabu İhtilafi'l Lafz ve'r Reddi ale'l Cehmiyye ve'l Müşebbihe'si, Hayyat'ın Kitabu'l İntisar ve'r Redd ala İbni'r Ravendi'si, Eş'ari'nin Kitabu'l Luma fi'r Redd ala Ehli'z Zeyg ve'l Bida'sı ve Bakıllani'nin Kitabu't Temhid fi'r Redd ale'l Mülhide ve'l Mu'attıla'sı bu literatüre örnek gösterilebilir. Bkz: Mustafa Sinanoğlu, "Reddiye" md., *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 516-521.

hep tevhid ilkesini gözetmiştir. Onların diğer meseleler hakkında yaptıkları yorumlar da direk tevhid ilkesi ile alakalıdır. Mesela Mutezile'nin doğa hakkında yaptığı yorumlar ulûhiyetle, tevhidle alakalıdır. Onların doğa hakkındaki tartışmalara dâhil olmasının sebebi ulûhiyeti ispat etmek, tevhid ilkesinde sebat etmek içindir.¹³ İşte bu yüzden Mutezile mezhebi İslam düşünce tarihinde tevhid ismi ile aynileşmiş ve “Ashabu't Tevhid, Ashabu'l Adl ve't Tevhid” şeklinde bilinir, anılır olmuştur. Bu gibi sebeplerden dolayı Hayyat (ö. 300/913 [?]), tevhid ilkesini müdafaa eden tek mezhebin Mutezile olduğunu söylemektedir.¹⁴

Bu açıdan tevhid kelimesi ile aynileşmiş fikrî hareketin en önemli simalarından olan Kadı Abdülcebbar'ın tevhid konusunda girdiği ilmi münakaşalar büyük önem arz etmektedir. Çünkü Kadı Abdülcebbar, sadece İslam dünyası içerisinde çıkmış fikri akımlarla değil, aynı zamanda Sabîlik gibi diğer dini unsurlarla da fikri mücadelede bulunmuştur. Kadı Abdülcebbar'ın bu münakaşaları bize hem Mutezile'nin alt yapısı hakkında hem de kullandığı usul, metod hakkında önemli ipuçları vermektedir. Ayrıca dönemin inanç bakımından temel özelliklerini de gözler önüne sermektedir.

Çalışmamızda İslam Dini'nin temel esası olan tevhid konusu etrafında gerçekleşen Sabîlik ile olan münakaşaları, Kadı Abdülcebbar perspektifinde incelemek istiyoruz. Kadı Abdülcebbar çeşitli eserlerinde tevhid konusunu derinlemesine incelemiş ve tevhid ilkesine zararlı gördüğü noktaları da eleştirmiştir. Özellikle *el-Muğni* kitabının çeşitli bölümlerinde tevhid inancına aykırı bulduğu konulara değinmiş, çeşitli eleştiriler yöneltmiş, el-Muğni'nin V. Cildinde tevhid inancına aykırı bulduğu inançları sistematik şekilde ana hatlarıyla ele alarak incelemiştir.

¹³ Kadı Abdülcebbar, *Şerhu Usuli'l Hamse*, trc: İlyas Çelebi, İstanbul, 2013, c. 1, Mütercim'in Girişi, s. 26.

¹⁴ Hayyat, *el-İntisar*, thk: N. Nasr Nader, Beyrut, 1957, s. 13-14, 17.

I. KADI ABDÜLCEBBAR'IN SABİİLİĞE BAKIŞI

Kadı Abdülcebbar yaşadığı bölgenin kadim inançlarından olan Sabiîlik hakkında bilgi vermektedir. Gayrı makul olarak nitelendirdiği, sağlam deliller üzerine oturmayan inançlar içinde Sabiîlik'te vardır.¹⁵ İlk olarak Sabiîliği tanıttıktan sonra onların görüşlerini çürütmektedir. Karşıt görüşleri eleştirirken ilk olarak kendi delillerini ortaya koymakta daha sonra Mutezili âlimlerin ve kendisinden önce yaşamış âlimlerinin¹⁶ görüşlerini zikretmektedir.

Kur'an'da da bir inanç olarak bahsedilen Sabiîlik¹⁷, Kadı Abdülcebbar'ın yaşamış olduğu dönemde etkisini hissettirmektedir. Sabiîlik hakkındaki bilgilere göz atıldığında İslam âlimleri arasında bir ittifak yoktur. Genel olarak Manden ve Harran Sabiîliği şeklinde ikili bir tasnif bulunmaktadır.¹⁸ Genelde Yahudilik ve Hıristiyanlığın bir kolu olarak addedilen Manden Sabiîliği Kur'an da zikredilen inanç grubu olduğu kabul edilmektedir. Sabiîlik denildiğinde ise bugün akla gelen Harran Sabiîleridir. Bu Sabiîlik türü paganizmi andıran, yıldızlara tapan ve ışık-karanlık düalitesine inanan bir inanç sistemidir.¹⁹

Kadı Abdülcebbar'ın yaşadığı dönemde de Sabiîliğe mensup olanlar bulunmaktadır. Sabiîlik hakkında İslam âlimleri arasında görüş birliğinin olmaması, birbirinden tamamen farklı bilgilerin olması anlamına gelmektedir. Genel anlamda Manden ve Harran Sabiîliğinden bahsedilse de bu ifade aynı zamanda dinden dönenler

¹⁵ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 27.

¹⁶ Kadı Abdülcebbar, yer yer "selef böyle dedi, şu şekilde deliller kullandı" şeklinde açıklamalarda bulunmaktadır. Kadı Abdülcebbar'ın yapmış olduğu açıklamalardaki "selef" ifadesi terim anlamından ziyade, kendisinden önce yaşamış âlimleri kastetmektedir.

¹⁷ Bkz. Bakara 2/62; Maide 5/69; Hac 22/17.

¹⁸ Şinasi Gündüz, Kur'an'daki Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme, *Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu, (24-25 Eylül)*, Samsun, 1992, s. 43-81; Ayrıca Bkz. A. mlf., *Sabiîler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1995, s. 64-67.

¹⁹ Şinasi, Gündüz, "Sâbiîlik", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 342.

anlamından bir karalama ifadesi olarak ta kullanılmaktadır. Örneğin Hz. Peygamber ve ona inanlara dinden dönenler anlamında “Sabiî” denilmiştir.²⁰ Bu gibi farklı kullanımlardan dolayı net bir Sabiîlik çerçevesi çizmek zordur. Kanaatimizce Kadı Abdülcebbar’ın eleştirilerini yönelttiği Sabiîlik’te Harran Sabiîliği’dir.

Hasan b. Musa²¹ Sabiîlerin âlem görüşünde ihtilaf ettiklerini söylemektedir. Onların bilginlerinden bir grup heyulanın²² yaratıcı, ezeli olduklarını ve sonra heyuladan âlemin yaratıldığını iddia etmektedir. Başka bir grupta âlemin ezeli, cahil olmayan hikmet sahibi, aciz olmayan kuvvetli, cimri olmayan cömert ve âlemde hiçbir şeye benzemeyen bir yaratıcı tarafından yaratıldığına inanmaktadır. Bu yaratıcı feleği²³ diri, konuşan, işiten ve gören olarak yaratmış ve o da bu âlemde olan her şeyi düzenlemiştir.²⁴

Sabiîler içinde meleklerin olduğuna inandığı yıldızlara tazim etmişler ve onlardan birçoğunu ilah olarak isimlendirmişler ve aşırıya giderek onlara ibadet etmişlerdir. Yedi yıldız adedince onlar için evler

²⁰ Bkz. Buhari, Menakıb 3; Meğazi 2; Teyemmüm 5.

²¹ Asıl adı Ebû Muhammed el-Hasan b. Ebi’l Hasan Musa b. el-Musa b. Ebi’l Hasan Muhammed b. el-Abbas b. İsmail b. Ebi Sehl b. Nevbaht el-Müneccim el-Bağdatî’dir. Hicri 310 yılında Bağdat’ta vefat eden Nevbahtî’nin tam olarak doğum tarihi bilinmemektedir. Felsefe, kelâm, dinler tarihi, İslâm mezhepleri, astronomi ve tıp gibi alanlarda yetkin olduğu anlaşılan Nevbahtî kaynaklarda III. (IX.) yüzyılın seçkin şahsiyetlerinden biri olarak tanıtılmıştır. Kadı Abdülcebbar diğer dini akımları tanıttığı bölümdeki bilgileri Hasen b. Musa en-Nevbahtî’den aldığını belirtmekte ve onun “el-Ara’ ve’d Diyanat” kitabını zikrederek Nevbahtî’nin bu konuda güvenilir olduğunu söylemektedir. Bkz. İbn Nedim, *Fihrist* (thk: İbrahim Ramazan), Beyrut, 1998, s. 251-252; Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 27.

²² Heyula kelimesinin aslı ‘orman, ağaç, hammadde’ manasında **hyle**’dir. Felsefede cisme arız olan değişmeyi kabul eden kuvve halinde cevher olarak tanımlanan heyula, âlemin ilk maddesini teşkil etmektedir. Bkz. Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 125.

²³ Kelime anlamı yuvarlak nesne, kubbe şeklindeki tepe, devreden nesne gibi manalara gelen felek kelimesi, terim olarak Orta çağ İslam evren anlayışında yıldızları taşıdığına ve hareket ettiğine inanılan şeffaf gökküre, gezegenlerin yörüngesi olarak geçmektedir. Bkz. Bekir Topaloğlu, İlyas Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010, s. 125.

²⁴ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 140.

inşa etmiş ve bu inşa ettikleri evlerden “Zuhal Yıldızı”na ait olanı Allah’ın evi adderek dualarını oraya yapmışlardır. Onlara göre Zuhal yıldızı, bakiliğe, uzun zamana ve sebata delalet ettiği için kendisi de bâkidir ve bundan dolayı ona yapılan ev Allah’ın evi olarak kabul edilmiştir.²⁵

Kadı Abdülcebbar genel anlamda inançlarının bu şekilde devam ettiğini ve bu inançlarına zamanla çeşitli ilaveler yaptıklarını söylemektedir. Zamanla içlerinden bazı kişilerin de peygamber hükmünde olabileceğini, yıldızların Allah’a mertebe olarak en yakın olduğunu, bu yıldızların aynı zamanda âlemdeki düzeni sağladıklarını iddia ederek yıldızlara tazim göstermişler ve onlara kurbanlar kesmişlerdir. Yıldızların gündüz vakti kaybolduğu, gecenin bazı vakitlerinden bulutların arkasında kalarak görülmediklerini fark ettiklerinde de her vakit görülebilmeleri için yedi yıldız adına putlar inşa etmişlerdir. Ayrıca her yıldızda da farklı bir sınıf hayvan ithaf etmişlerdir. Yani koyun bir yıldızda kurban ediliyorken, sığır da başka bir yıldızda kurban edilmiştir. Yaptıkları putlara tazim gösterdiklerinde, yıldızların onların istediği gibi hareket edeceğine inandıkları için putlara birer anıtta yapmışlar ve bu yaptıkları anıtları yıldızların evi şeklinde isimlendirmişlerdir. Bu şekilde ki sürekli aşırıya doğru giden inançları sonucunda asırlarca putlara ibadet etmişler, kurbanlar kesmişlerdir.²⁶

Sabiîlerden bir kısmı, Allah hakkında teşbihe düşmemek için, ispat metodu yerine nefiy üslubunun geçerli olacağını söylemektedirler. Yani Allah, hâdis, ölü, cahil, aciz, sefih değildir. Eksiklikleri nefyetme üzerine kurulu bir tanrı tasavvuruna sahiptirler. Aynı şekilde bu grup onun peygamberlerinin ve özel şeriatının olduğunu söylemektedir.²⁷

²⁵ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 140.

²⁶ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 143.

²⁷ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 140.

Sabiîlerin diğeri bir inancı da öldükten sonra dirilişini reddetmeleri ve reenkarnasyona inanmalarıdır. Onlara göre bu âlemden başka bir âlem bulunmamaktadır. Bu âlem sona erdikten sonra da tekrar dirilme olmayacaktır. Sevap ve ceza bu dünyadadır. İyiliklerin karşılığı nimetler ve lezzetler iken, kötülüklerin karşılığı başka bir hayvanın bedenine ruhun geçmesidir. Bundan dolayı Sabiîlerde ahiret inancı bulunmamaktadır.²⁸

Kadı Abdülcebbar Harran Sabiîliği dışında Hz. Şit'in dininden olduğuna inanan Sabiîlerin olduğunu söylemektedir. Bunların ellerinde Hz. Şit'e nazil olan suhuf bulunduğunu söylemektedir.

Kadı Abdülcebbar, fıkıh kitaplarında Sabiîliğin Hıristiyanlığın bir sınıfı olarak geçtiğini ve onlardan cizye alındığını söylemektedir. Kadı Abdülcebbar'a göreyse Sabiîlik denilen bu grubun aslında Hıristiyanlardan bir grup olmadığıdır. Çünkü Hıristiyanların temel söylemleri ile Sabiîliğin söylemleri arasında bir benzerlik yoktur. Hıristiyanlar nübüvveti nefyedip, İslam'ın peygamberlik tasavvurunun aksine peygamberlerine farklı ve imkânsız özellikler atfetmektedirler. Sabiîler ise âlemde var olan her şeyin yıldızlar sayesinde olduğunu iddia etmektedirler. Kadı Abdülcebbar'a göre Sabiîlik ile Hıristiyanlık arasındaki ortak nokta; her iki inanç sisteminin de aklen makul olmaması ve şeriat dairesinde olmamalarıdır. Bunun dışında bu iki inanç sisteminin benzerliği söz konusu değildir.²⁹

Kadı Abdülcebbar fukahanın kitaplarında bahsettiği Sabiîlerin Hz. Şit'e iman etmiş olanlar olabileceğini öngörmektedir. Bunların kesinlikle Harran Sabiîleri olmadığını altını çizmektedir. Herhangi bir halife döneminde öldürülme korkusundan dolayı kendilerini Hıristiyanlardan bir grup olarak tanıtmış olabileceği tahmininde

²⁸ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 140.

²⁹ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 141.

bulunun Kadı Abdülcebbar, Harran Sabiîliği denilen akımın aslından Sabiîlikten uzak olduklarını da belirtmektedir.³⁰

Kadı Abdülcebbar'ın buradaki tahmini kısmen isabetli bir tahmindir. Fukahanın temel görüşü Sabiîliğin Hıristiyanlık ya da Yahudilikten doğan bir inanç akımı olduğu şeklindedir. Mesela Abdullah b. Abbas (ö. 68/687), Ebu Hanife (ö. 150/767), Ahmed b. Hanbel (ö. 241/856) gibi âlimler Sabiîliğin Hıristiyan veya Yahudi menşeli olduğunu, bundan dolayı kestiklerinin yenilebileceğini, ehli kitap çerçevesinde değerlendirilebileceğini söylemektedirler.³¹ Burada bahsi geçen Sabiîlik türü Manden Sabiîliği'dir. Bu da milattan önce son iki yüzyıl içinde Filistin çevresinde Yahudi akımları arasında ortaya çıkmıştır.³² Bundan dolayı Sabiîlik bir Hıristiyan akımı değil, Yahudi menşeli bir akımdır.

Kadı Abdülcebbar'ın öldürülme korkusuyla Hıristiyanlığı benimseyenler olarak tasvir ettiği Sabiîler aslında Harran paganistleridir. Lakin bunlar öldürülme korkusuyla Hıristiyanlığı değil bilakis Sabiîliği seçmişlerdir. Abbasi halifesi Me'mun Bizans'a sefer düzenlemek niyetiyle Harran'a uğramıştır. Burada Harran putperestleriyle karşılaşınca, onlara ya Müslüman olmalarını ya da cizye verebilmeleri, zımmîlik statüsüne girebilmeleri için Kur'an da geçen dinlerden birisine girmeleri gerektiğini söylemiştir. Bunun üzerine içlerinden bir kısmı Müslüman olurken, bir kısmı Hıristiyanlığı benimsemiş, bir kısmı da kendilerini kurtarabilmek için Kur'an'da geçen Sabiîlerin kendileri olduklarını söylemişlerdir. Me'mun vefat ettikten sonra da kendilerinin Sabiî olduğunu söylemişler fakat eski inançlarını Sabiîlik adı altında sürdürmüşlerdir.³³

³⁰ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 142.

³¹ Şinasi Gündüz, *Kur'an'daki Sabiîlerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme*, s. 51-52.

³² Şinasi Gündüz, "Sâbiîlik", *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 342.

³³ Şinasi Gündüz, *Sabiîler Son Gnostikler*, s. 29.

II. ELEŞTİRDİĞİ KONULAR

Kadı Abdülcebbar'ın yaşadığı dönem ve bölgede Sabîilerin varlığı bilinmektedir.³⁴ Kadı Abdülcebbar'ın gölgesi altında yaşadığı Büveyhiler Devleti, çok sesli yapısı ile tanınmakta, çeşitli din ve mezhebe mensup ilim adamına değer vermektedir.³⁵ Büveyhiler dönemi ilmî bakımdan sadece İslam mezhepleri açısından değil, diğer dinler tarafından da özgürlük dönemidir. Saraylarda tertip edilen ilmî programlara sadece Müslüman ilim adamları değil, diğer din ve inançlara mensup ilim adamlarının da katıldığı bilinmektedir. Endülüslü bir âlimin Bağdat'ta katıldığı ilmî münazara bunu teyit etmektedir. Bu Endülüslü âlimin katıldığı münazarada değişik mezhep mensuplarının yanı sıra Mecûsîler, Hıristiyanlar, Yahudiler, Materyalistler yer almaktaydı. Kısacası her mezhebin, her inancın kendi savunucuları ve sözcülerinin olduğu gözükmektedir.³⁶ Her inancın kendi savunucularını bulduğu bu ortamda Kadılık yapan Kadı Abdülcebbar'da Sabîiliğe karşı tanrı tasavvurları, alem anlayışları ve ibadete dair uygulamaları hakkında analiz ve eleştirilerde bulunmuştur.

1. İnanç Esaslarına Dair Eleştirileri

Kadı Abdülcebbar güneşe, yıldızlara ve semaya inanan, onları kadim olarak kabul edip evrende tasarruf haklarının olduğunu savunan ve bu inandıkları cisimlere ibadet eden Sabîilerin ilah tasavvurlarını eleştirmektedir.

³⁴ Bkz. Bkz. Mustafa Bilge, "Askerimükrem" *DİA*, İstanbul, 1991, c III, s. 493-494; Marcel Bazın, "Kazvin" *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXV, s. 154-155; a. mlf., "Kum" *DİA*, İstanbul, 2002, c. XXVI, s. 361-362; Tahsin Yazıcı, "Esterabad", *DİA*, İstanbul, 1995, c. XI, s. 437-438; Abdülkerim Özcan, "Zencan", *DİA*, İstanbul, 2013, c. XLIV, s. 251-253; Rıza Kurtulmuş, "Cürcan", *DİA*, İstanbul, 1993, c. VIII, s. 131-132; Osman Gazi Özgündenli, "Taberistan", *DİA*, İstanbul, c. XXXIX, s. 322-323.

³⁵ Ahmed Emin, *Zuhru'l İslam*, c. 1, s. 221; Ahmet Güner, *Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik*, s. 63-65.

³⁶ Ahmet Güner, *Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik*, s. 66.

1.1. İlah Tasavvurları

Kadı Abdülcebbar, Sabîliğin temel inanç noktasının cisimlerin kadimliği ve yıldızların âlemdeki düzeni sağlaması olduğunu belirtmektedir. Cisimlerin kadim olamayacağını daha önce ki Hıristiyanlara³⁷, Senevilere³⁸, Mecusilere³⁹ yönelttiği eleştirilerde

³⁷ Kadı Abdülcebbar Hıristiyanlığın temel inancı teslisten başlayarak, sırası ile teslis ve teslis unsurlarını incelemektedir. Kadim bir varlığa ortak olan varlığın da kadim olması ve aynı zamanda ortak olduğu kadim varlığın özelliklerini de taşıması gerektiğini ifade etmektedir. Bu da Baba, Oğul, Ruh üçlemesinin birbirlerinin aynısı olmasını gerektirdiğinden teslis inancı temelden çökmektedir. Oğul'un, Baba'ya ortaklığından dolayı kadim olması gerektiğini Tanrı ile aynı özellikleri taşıması gerektiğini söyleyerek teslis inancını çürütmeye çalışmışlardır. Ayrıca eğer babanın bir oğlu varsa, onun da oğlunun olması gerekmektedir. Hıristiyanların inandığı gibi şayet Baba'nın ilim ve Kelime/Logos'den mürekkep bir oğlu varsa, Oğul'unda aynı şekilde ilim ve Kelime/Logos'den mürekkep oğlunun olması gerekir. Bu da teselsülü ifade etmektedir ki sonsuza kadar gider. Kadı Abdülcebbar, teslisteki üç unsurun da kadim olmaları bakımından birbirlerine eşit olması gerektiğini ispat ettikten sonra, baba-oğul ilişkisinin sonsuza kadar teselsül edeceğini bunun da muhal olduğunu söyleyerek teslisi çürütmektedir. O, burada Oğul ve Ruh değil de neden Baba'nın evlat edindiğini izah edemediklerini belirterek, Hıristiyan teolojinin çıkmaza girdiğini söylemektedir. Teslis'te her üç uknumun da tanrı olduğu görüşünden hareketle daha önceki Mutezili ulema gibi Kadı Abdülcebbar da çeşitli eleştirilerde bulunmuştur. Daha önce belirttiğimiz gibi eğer kadimlik vasfını taşıyan Baba'ya ortak iseler, Oğul ve Ruh'un da kadimlik ve diğer özellikleri bakımından Baba'ya ortak olması gerekmektedir. Bu da Hıristiyanların inançlarının temelini yıkmaktadır. Onlara göre "fail olan bir kadim" bulunmaktadır. Onlar bu söylemleri bu temel kural üzerinden geliştirmişlerdir. Ayrıca Kadı Abdülcebbar'a göre iki uknumun da kadim bir varlığa ortaklığından dolayı kadim olması, onların da kadim tanrı gibi iki uknum almaları gerekir ki bu da teslis inancının iptali demektir. Ayr. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 90-100.

³⁸ Kadı Abdülcebbar'a göre Nur ve Zulmet hakikatte cisimdirler. Senevîyye Nur ve Zulmet'i iki ayrı kadim cisim olarak kabul etmiştir, lakin bu iki ayrı cismi karıştırmayı/imtizaç ettiklerini beyan etmeleri, ayrı bir sorun doğurmaktadır. Çünkü imtizaç hâdis varlıkların özelliğidir ve noksanlık ifade etmektedir. Bundan dolayı seneviler aslında kendi kadim kabul ettikleri varlıkları hâdis olarak nitelendirmektedirler. Kadı Abdülcebbar'a göre her varlığın bir çevresi, mekânı vardır. Diğer varlıklardan ayrılan yanları veya benzer yanları vardır. Arazlardan halî bir şekilde var olabilmeleri mümkün değildir. Senevîyye arazları kabul etmese de iddia ettikleri imtizaç/birleşme, ayrılma teorileri araz özellikleridir. Çünkü onlara göre imtizaç Nur'un cüzleri ile Zulmet'in cüzlerinin karışmasıdır. Bu da arazların karışması demektir. Hem araz olması hem de bu olayın sonradan olması bakımından hâdistirler. Bu da Nur ve Zulmet'in kadimliğinin batıl olduğunu göstermektedir.

detaylı bir şekilde incelemektedir. Cisimlerin kadim olamayacağını ve aynı zamanda Tanrı'nın da cisim olamayacağını vurgulamaktadır.⁴⁰

Kadı Abdülcebbar ilah mefhumunun hiçbir şekilde cisim ile birleşmeyeceğini, bunun ilahlık mefhumunu ortadan kaldırdığını söylemektedir. Bu sebeple kadim varlık ile hâdis varlığın birleşme

Senevîlere göre kadim olan Nur ve Zulmet, Kadı Abdülcebbar'a göre araz hükmündedir. Çünkü Nur ve Zulmet Senevîler tarafından cevher olarak kabul edilmektedir. Kadı Abdülcebbar'a göre de cevherler arazsız olamazlar ve mecbur olarak araz kabul etmek zorundadırlar. Senevîler âlemde olan hayır-şer, fayda-zarar, lezzet-elem gibi zıtlıkları kabul etmektedirler. O halde hareket-sükûn, telif-itimad gibi daha açık olan arazları da kabul etmeleri gerekmektedir ki bu da arazların ispatı anlamına gelmektedir. Kadı Abdülcebbar Senevîlerin imtizaç teorisinden hareketle Nur ve Zulmet cevherlerinin kadim olmadıklarını ispatlamaktadır. Senevîlerin teorisine göre bu iki cevher sürekli hareket halindedirler. Çeşitli teoriler olmasına rağmen ortak nokta bu iki cevherin hareket halinde olması, belirli bir mekân ve zamanda bulunmaması anlamına gelmektedir. Bu da hâdislik emaresidir. Çünkü kadimlikte belirli bir yere intikal, zaman değişimi söz konusu değildir. Kadim varlık her zamanda eşit bir şekilde olma ve aynı şekilde olmayı ifade eder. Kadim varlık için yön söz konusu değildir, o tek yönde ezeli bir şekilde bulunmayı ifade eder. Ama Nur ve Zulmetin imtizaç ve ayrılma esnasında hareket etmesi aynı zamanda yön ifade etmekte, dolayısıyla yönler arasında intikal olduğunu göstermektedir. Bu da Senevîlerin kabul ettiği iki asıl cevherin kadim olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Nur ve Zulmet'in çeşitli kısımlara ayrılması, kendi içerisinde çeşitli bedenlere sahip olması bu inancın iki cevherden oluşmadığını göstermektedir. Nur'un ve Zulmet'in çeşitli ruh ve bedenlerinin olması çokluk ifade etmektedir. Senevîler Ebu'l Azame isminde Nur'un kralından bahsetmekte, Zulmet'in kralı olarak da Hemame'den söz etmektedirler. Kadı Abdülcebbar'a göre bu bahsedilen ruhlar, bedenler, kral gibi vasıflar ya sıfattır ya da başka bir şeydir. Sıfat olduğu görüşü kabul edilirse Nur ve Zulmet cevherlerinin temelinde problem teşkil edecek, hâdisliği sabit olan araz mevzusu gündeme gelecek ve bu da bu iki cevherin hâdisliğini gerektirecektir. Bunları başka bir şey kabul ettiğimizde Nur'un ve Zulmet'in krallarının sonradan olması gerekecektir. Şayet sonradan olmazsa bu sefer kadimlerin sayısı çoğalacak, Nur ve Zulmet cevherlerine aynı zamanda rakip ortaya çıkacaktır. Bu da kendi içerisinde çatışacak ve sonunda bu kavramların hâdis olduğu ortaya çıkacaktır. Ayr. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 39-50.

³⁹ İyilik-Kötülük dualitesine dayanan Mecûsîlik, Senevîlik gibi birbirine zıt iki varlık üzerinden kendisini ifade etmektedir. Kadı Abdülcebbar Mecûsîlerin tüm elemeleri kötü, tüm lezzetleri de iyi kabul ederek Seneviyye ile aynı görüşü paylaştığını belirtmektedir. Seneviyye gibi bir failden iki zıt fiilin vuku bulmasını imkânsız gördükleri için Allah'a karşı kadim veya O'ndan ayrılmış hâdis bir şeytan anlayışı inşa etmişlerdir. Ayr. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 77-83.

⁴⁰ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 142.

içerisinde olduğuna dair veya cisimlerin kadimlik ifade ettiğine dair teorilerin aklen bir izahının olmadığı, tenzih ve teşbih ilkelerine de aykırı olduğunu belirtmektedir. İttihat teorisi tanrıyı/kadim varlığı insan/hâdis seviyesine düşürdüğü gibi, insanı da tanrı seviyesine çıkarmaktadır.⁴¹

Kadı Abdülcebbar'a göre tevellüd etmek, doğduğu kişinin hükmünü alması demektir. Yani tevlid ettiği varlığın özelliklerini barındırmaktadır. Kadim bir varlıktan tevlid edenin de kadim özelliğini taşıması gerekmektedir.⁴² Yani kadim bir varlıktan çoğalan tüm varlıklarda aynı özellikte kadimdirler. Yani aynıdırlar. Bu da birden fazla kadimin bulunmasını imkânsız kılınmasıdır.

Kadı Abdülcebbar kadim bir varlığa ortak olan varlığın da kadim olması ve aynı zamanda ortak olduğu kadim varlığın özelliklerini de taşıması gerektiğini ifade etmektedir.⁴³ Yani bir şeyin kadim varlığa belirli bir yönden ortak olması demek aynı zamanda onun da kadim olmasını demektir. Sabiîlik açısından bu evren üzerinde tasarruf hakkı olan heyula ve yıldızların hepsinin kadim olması demektir. Bu da hepsinin aynı ve tek olduğunu ifade etmektedir ki Sabiîliğin üzerine bina edildiği görüşü temelden çürütmektedir. Kadimliğe her ortak olan varlık da kadim olmalıdır. Birden fazla kadimin olması teaddüdü kudemeya götüreceğinden bu muhaldir. Bunun tam tersini düşünürsek kadim bir varlık hâdis olan

⁴¹ Bu konunun geniş örneklerini Hıristiyanlığın ittihad inancına dair yönelmiş olduğu eleştiriler içerisinde genişçe yer vermektedir. Kadı Abdülcebbar Tanrının İsa ile karışması/imtizaç etmesi, Tanrının İsa ile yakınlaşması/Mücaveret etmesi veya Tanrının İsa'nın bedenini mekân edinerek ona hulul etmesi şeklindeki tüm ihtimalleri değerlendirerek, ittihâd teorisini reddetmektedir. Hulul, imtizaç ve mücaveret gibi şeylerin hâdislik ifade ettiğini, bunların ancak cisimlerde olabileceğini ifade etmektedir. Kadim varlık için hulul, imtizaç ve mücaveretin muhal olduğunu belirten Kadı Abdülcebbar, bunun gayrı makul ve mitolojik bir inanç olduğu söylemektedir. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 114, 131, 134, 135, 139.

⁴² Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 81-82

⁴³ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 90-91.

bir varlığa ortak olursa bu kadımlığı ortadan kaldıracığı için inanç sistemi bu açıdan da çökmektedir.⁴⁴

Bu açıdan bakıldığında alem üzerinde tasarruf hakkında sahip heyula ve yıldızlar;

- Ya birbirlerinden ayrı varlıklardır,
- Ya da birleşik varlıklardır,
- Ya da bir yönden birleşik diğer yönde ayrışık varlıklardır. O halde;
- Birbirlerinden ayrı birden çok kadimin varlığı tasavvur olunamayacağından bu görüş geçersiz kalmaktadır.
- Birleşik varlıklar olarak kabul edersek bu da özelliklerinin aynı olmasını, yani tek bir varlık olmayı ifade ettiği için bu görüş de geçersiz kalmaktadır.
- Bu şekilde bir ifade, tanrıyı bir açıdan değişken kabul ederken, diğer açıdan değişken kabul etmemek anlamına gelmektedir. Bu ise eşyanın bir yönden bileşik, diğer yönden ayrışık olması bakımından imkânsızdır ve kendi içerisinde çelişik, tutarsız bir fikirdir. Çünkü eşyanın değişken olmaması, onun değişkenlik özelliğinden ârî olmasını gerektirmektedir. Bu açıdan baktığımızda bu söylem bir şeyin oluş bakımından hem bir şey hem de çok şey olmasını gerektirmektedir. Bu da Kadı Abdülcebbar tarafından tutarsız, mantığa aykırı bulunarak tenkit edilmiştir.⁴⁵

Kadı Abdücebbar aynı eleştiriyi Hıristiyanlara da yöneltmektedir. Hıristiyanların iddiasına göre Tanrı, uknumlar olması

⁴⁴ Kadim varlığın ortaklık kabul etmemesi ve hâdislik emaresi içermemesi ile ilgili Hıristiyanlığa yönelttiği eleştirilerde çokça örnek bulunmaktadır. Ayr. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 90-104.

⁴⁵ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 92.

bakımından farklı; tek cevher olması bakımından ise aynıdır.⁴⁶ Bu da kadim varlığın bir yandan aynı olmasını gerektirdiği gibi diğer taraftan farklı olmasını da gerektirmektedir. Lakin bu durum eşyanın hem aynı hem de farklı ve imkânsız olması kaidelerini gündeme getirmektedir. Kadı Abdülcebbar, bir şeyin kendisi dışındaki bir varlıkla hem aynı hem de farklı olduğunu söylemenin, o şeyin hem varlığına hem de yokluğuna hükmetmek olacağından, bu anlayışı muhal görmüştür.

Kadı Abdülcebbar bu tür inanç akımlarının temelde cisimlere kıdem atfetmekte ya da kadim varlığa cisimlik izafe ettiklerini belirtmektedir. Bunun geçersiz olduğunu söyleyen Kadı Abdülcebbar, cisimlerin kadim olamayacağını Sabiîlerin bu iddialarının geçersiz olduğunu beyan ederek, âlemde ki var olan düzenin tek bir kadim yaratıcısı olduğunu altını çizmektedir. Tevhid ilkesi dediğimiz bu anlayış da akl-ı selimin varacağı temel yoldur.⁴⁷

Kadı Abdülcebbar, teşbihe düşmemek için Sabiîlerin nefy prensibine sarılmalarını eleştirmektedir. Teşbihin sıfat ve Esmâ olmadığını, teşbihin veya ortaklığın zâtî sıfatlarda söz konusu olabileceğini söylemektedir. O halde teşbih, zâtî sıfatlarda olursa temelde Tanrı ile mahlûkat arasında bir ortaklığın olması

⁴⁶ Hristiyanlar buna insan örneğini vermektedirler. İnsan nasıl ki tek bir insan olduğu halde canlı, konuşan ve ölen vasıflarıyla sahipse, tanrıda onlara göre tek cevher olduğu halde mevcut, hayat sahibi ve konuşabilendir. Kadı Abdülcebbar, insanın canlı, konuşabilen, ölen vasıflarına sahip olduğu için insan olmadığını belirtmektedir. Onun insan olabilmesi için fariğ vasfının olması gerektiğini söylemektedir. Ayrıca sadece bu vasıfları değil, başka vasıflarının da olduğunu, o halde böyle kabul edersek bunu tanrı içinde uygulamamız gerekeceğini belirtmektedir. Diğer taraftan organlar için belirtilen özellikler birbirlerinden farklıdır. Yani her organın işlev ve fonksiyonu farklılık arz etmektedir. İnsanın cüzlerden oluşması ve hayat sahibi olması bir gerçektir. İnsan ona bahşedilen ve ona hulul eden bir hayat ile yaşamaktadır. Hayatın cüzlerinin bir bünye olarak meydana gelmesiyle insan için hayat sıfatından bahsedilebilir. Fakat Tanrı için kendisi dışında ve belli bir bünye ile hayat sahibi olması düşünülemez. Çünkü bu hâdislik emarelerindedir. Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 104-105.

⁴⁷ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 146.

gerekmektedir. Lakin tanrı kadim mahlûkat ise hâdistir, bu da temelden ortaklık veya teşbih meselesini ortadan kaldırmaktadır. Eğer ki ortaklık ve teşbihten söz ediliyorsa bu her iki tarafında ortak paydada buluşması demek olacağından, bunun bir tarafta kadim diğer tarafta hâdis bir varlık için düşünülmesi imkânsız bir şeydir. Ayrıca iki tarafın da kadim veya hâdis olması düşünülemez. Çünkü bir tarafta kadim olanın hâdis olması imkânsız iken, hâdis olanın da kadim olması imkânsızdır. Bunlar da bu kıyasın geçersiz olduğunu göstermektedir.⁴⁸

1.2.Alem Tasavvurları

Cisimlerin başka bir cismi meydana getiremeyeceğinden dolayı yıldızların veya putların bu âlemdeki düzeni sağlamaları, başka cisimleri yaratmaları da imkânsızdır.⁴⁹

Sabiîlerin görüşlerinin geçersiz ve boş olduğunu söyleyen Kadı Abdülcebbar cisimlerin kadimliği üzerine bir inanç sistemi inşa edilemeyeceğine dikkat çekmektedir. Cisimlerin hâdis olduğunu daha önce ispat ettiğinden dolayı detaya girmeden, heyula görüşünün sakıt olduğunu ifade etmektedir. Sabiîlerin ilah edindikleri ve âlemde ki düzenlemeleri yaptığının inandıkları yıldızlar, aslında cisimlerdir. Cisimlerin ise ilah olmaları ve âlemin düzenini sağlamaları imkânsızdır.⁵⁰ Yıldızların kadim olduğunu düşünürsek, teslis inancındaki gibi kadimlerin çoğalması anlamına geleceğinden bu imkânsızdır.⁵¹ Yıldızların cisim olduğunu biliyorsak bu onların hâdis

⁴⁸ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 141.

⁴⁹ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 146.

⁵⁰ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 141.

⁵¹ Kadı Abdülcebbar göre kadim bir varlığa ortak olan varlığında kadim olması gerektiğini, ortak olduğu kadim varlığın özelliklerini de taşıması gerekmektedir. Bu da Baba, Oğul, Ruh üçlemesinin birbirlerinin aynısı olmasını gerektirdiğinden teslis inancı temelden çökmektedir. Daha önceki Mutezile uleması da aynı şekilde delil getirmişlerdir. Onlar Oğul'un, Baba'ya ortaklığından dolayı kadim olması gerektiğini Tanrı ile aynı özellikleri taşıması gerektiğini söyleyerek teslis inancını çürütmeye çalışmışlardır. Ayrıca eğer babanın bir oğlu varsa, onunda oğlunun olması gerekmektedir. Hristiyanların inandığı gibi şayet Baba'nın ilim ve

olmasını gerektirmektedir. Hâdis olan bir varlık yokluğa eşit demektir. Yani âdemi caizdir. Yoklukla malul olan bir varlığın ilah olması, âlemdaki var olan her şeyi düzenlemesi imkânsızdır. Sabîilerin varlık anlayışının, yaratılış anlayışlarının temelini oluşturan bu görüşün geçersiz olması, onların inanç sisteminin iptali demektir.⁵²

Alemin üzerinden yıldızların ve putların tasarruf hakkının olması Hristiyanlıktaki teslis inancına benzemektedir.⁵³ Bunun üç ayrı izahının olması gerekmektedir:

- Ya ayrı ayrı failler,
- Ya tüm hepsinin tek faili,
- Ya da her biri failin bir bölümünü oluşturmaktadır.

Ayrı ayrı fail anlayışı, ayrı tanrılar ve teselsül ifade edeceğinden Kadı Abdülcebbar bu gibi anlayışları baştan reddetmektedir. Hepsinin tek failinin olmasının da aynı anlama geldiğini, birinci yola çıktığını söyleyerek reddetmektedir. Son görüşü de bir failin çeşitli bölümleri olduğunu kabul etmek, tanrının bölünme imkânını gerektireceğinden tutarsız ve geçersiz kabul etmiştir. Kadı Abdülcebbar tevhid ilkesine aykırı olarak yapılan tüm izahların geçersiz ve tutarsız olduğunu söylemektedir. Bir eşyada iki ayrı irade ve tasarruf söz konusu olması tanrının acizliği ya da iradelerin çelişik olması anlamına geleceğinden geçersiz bir şeydir.⁵⁴

Kelime/Logos'den mürekkep bir oğlu varsa, Oğlu'nda aynı şekilde ilim ve Kelime/Logos'den mürekkep oğlunun olması gerekir. Bu da teselsülü ifade etmektedir ki sonsuza kadar gider. Diğer taraftan Kadı Abdülcebbar Mutezili âlimlerin, Baba'nın Ruhunu söyleyen Hristiyanların söylemlerinden hareketle, kadimliğin ortaklığından dolayı Ruh'un da bir ruhu olması, hatta ruhun ruhunun ruhu da olması gerektiğini söyleyerek, teslisi farklı bir cihetten çürütmeye çalıştıklarını bildirmektedir. Ayr. Bkz: Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 90-91.

⁵² Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 141.

⁵³ Bkz. Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 96.

⁵⁴ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 96.

1.3. Ahiret İnancı

Kadı Abdülcebbar reenkarnasyonun geçersiz olduğunu söylemektedir. Reenkarnasyon aynı cennet ve cehennem inancını da ortadan kaldırmaktadır. Bu meselenin tevhid meselesi ile direk bağlantısı olmadığı için, tevhide göre tali bir konu olduğundan dolayı Kadı Abdülcebbar bu konuyu açıklamadan geçmektedir.⁵⁵

2. İbadete Yönelik Eleştirileri

Kadı Abdülcebbar'a göre Sabîilerin ibadet ettikleri yıldızlar ve putlar birer cisimdir. Bundan dolayı cisimlerin, rızık vermesi, başka cisimleri yaratmasının muhal olduğunu söyleyerek cisim olan ve hâdis olan varlığın ibadete layık olmadığını söylemektedir. İbadet edilmeye cisimlerin layık olmadığını belirten Kadı Abdülcebbar, özellik olarak bakıldığında tüm cisimlere, hatta tüm insanlara ibadet edilmesi gerektiğini söylemektedir. Bunun geçersiz mantık dışı olduğunu söyleyen Kadı Abdülcebbar, ibadete tek layık olanın Allah olduğunu, nimet verilene şükür olarak ibadet edilmesi gerektiğini bundan dolayı da mutlak anlamda nimeti verenin Allah'a yegâne ibadet edilmesi gerektiğini söylemektedir.⁵⁶

Kadı Abdülcebbar'a göre bir şeyin cisim ve hâdis olması, diğer varlıklar gibi belirli ihtiyaçlarının olması, çeşitli acı/elem ve ölüm gibi beşeri hâdiselere maruz kalması demektir ki bu da onun ibadete layık olmadığını göstermektedir.⁵⁷

Allah'tan başka hiçbir şeye ibadet edilemeyeceğini belirterek, Allah'a ulaşmak amacıyla yıldızlara ibadet edilmesini, tazim gösterilmesini eleştiren Kadı Abdülcebbar, "*kendilerinin eylem gücü olmayan, ihtiyarı olmayan nesnelere insanı Allah'a nasıl ulaştırabilecek?*" sorusunu yöneltmektedir. Eğer Allah'a yaklaştıran

⁵⁵ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 141.

⁵⁶ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 136-137.

⁵⁷ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 137.

bir unsur ise kendisinin ihtiyarının olması gerekmektedir. Kadı Abdülcebbar “Allah’tan başka bir varlığa ibadet etmek masiyet iken putların Allah’a yakınlaştırması, ulaştırması nasıl mümkün olabilir?” sorunu da sormaktadır. Masiyetle, günahla Allah’a yakınlaştığını iddia etmek doğru olmadığı gibi çirkin bir iddiadır. Ayrıca Kadı Abdülcebbar, masiyetin yakınlaştırma manasını barındırmadığını, bilakis uzaklaştırma manasını ihtiva ettiğini belirtmektedir. Yakınlaşma, ibadetler ile Allah’tan güzel dereceler talep etmekle mümkündür. Kötü ve Allah’ın hoşnut olmadığı fiiller ile Allah’a yakınlaştığını iddia etmek doğru değildir.⁵⁸

Hiçbir şekilde Allah’tan başka bir şeye ibadetin caiz olamayacağını, ibadetin ve şükürün nimetleri veren nimet sahibine özel bir yöneliş olduğunu söyleyen Kadı Abdülcebbar, aslında ibadetin özel fiiller ile Allah’a boyun eğmek, rıza göstermek olduğunu belirtmektedir. Bundan dolayı putlara, yıldızlara ibadet söz konusu dahi olmamaktadır. Allah’tan başka bir varlığa ibadet etmek, ona ortak koşmak demektir ve bu da İslam dairesinden, tevhid çizgisinden çıkmayı ifade etmektedir.⁵⁹

SONUÇ

Kadı Abdülcebbar’ın aklî ve mantıkî olarak getirdiği eleştirilerin temel kıstası tevhid ve nübüvettir. Bakıldığında temelde eleştirilerini bu iki ana temel üzerinden götürmekte, bunun neticesi olarak ta tevhid ilkesinden sapmaların aklî ve mantıkî bir izahının olmadığını beyan etmektedir. Sabiîliğin de tevhid ilkesinin tahrif ve yanlış tevilleri sonucu ortaya çıktığını iddia etmektedir. Netice olarak Kadı Abdülcebbar Sabiîliği tevhid ilkesinden sapmış, aşırı mitolojik yorumlarla yoğrulmuş bir inanç sistemi olarak görmektedir. Yani bu inançların delillerinin sağlam ve mantıkî izahlarının olmaması yanında inanılmayacak kadar efsanevi, mitolojik olduğunu söylemektedir.

⁵⁸ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 146.

⁵⁹ Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî*, c. V, s. 146.

Yapmış olduğu eleştirilerden ortaya çıkan sonuç onları şirk ve teşbihe düşenler olarak görmesidir. Eleştirilerinden anlaşılan bir başka sonuçta Sabîiliğin en büyük çıkmazlarının kutsal kabul ettikleri yıldızları yani cisimleri kadim ve ezeli kabul etmesidir. Kadı Abdülcebbar burada Sabîiliğin eleştirisini yaparken, onun akli yönden tutarsız olduğunu beyan ederken aynı zamanda, tevhid inancının aklen ne kadar salim bir sistem olduğunu da göstermektedir. Temelde ortaya koymak istediği mesele aklın ve mantığın nihaî olarak varacağı nokta tevhiddir.

Kadı Abdülcebbar'ın yöneltmiş olduğu eleştirilerde dikkat çektiği temel nokta Tanrı tasavvurunun kesinlikle cismaniyet barındıramayacağıdır. O, tevhid ilkesinden sapmaların başlangıcının tanrıya cisim izafe etmek suretiyle başladığını bize göstermektedir. Sabîilere yönelttiği eleştirilerde başlangıç noktası “cisimlerin kadim olmasının imkansızlığı” ve “Tanrı'nın cisim ile malul olmasının imkansızlığı”dır. Kanaatimizce Kadı Abdülcebbar'ın tevhid ilkesinde yapmaya çalıştığı şey, Tanrı tasavvurunun aşkınlığını korumaktır. Zira Tanrı'yı fiziki âleme indirgemek, cismaniyet izafe etmek O'nun aynı zamanda kadimliğini yok etmek demektir.

Kadı Abdülcebbar'ın tevhid eksenli yöneltmiş olduğu eleştirilerinde ifade etmek istediği temel noktalardan bir tanesi de cisimlerin kadimliği üzerine bir inanç sistemi inşa edilemeyeceğidir. Bundan dolayı ilk baş karşıt görüşün kendisini temellendirdiği kavram ve delilleri incelemiş, bunların imkânını sorgulamıştır.

Yöneltmiş olduğu eleştiriler neticesinde de ortaya çıkan sonuç Allah'ın cüzlere bölünmesinin imkânsızlığı, kadimlik sıfatının tek kendisine ait olması, sıfatları ve zatı itibariyle bir olması onun tevhid anlayışının omurgasını oluşturmaktadır. Allah'ın birliğini, benzerinin, eşinin olmadığını ikrar etmek ona göre aynı zaman O'nu yüceltmek ve övmektir. Yaptığı eleştirilerde de Allah'a izafe edilen vasıfların övgü ifade edip etmediğini de göz önünde bulundurmuştur. Kadı

Abdülcebbar'a göre Allah'ın ulûhiyetine ters ifade ve izafelerin ilah tasavvurundan tecrit edilmesi demek olan tevhid, kulluğun özüdür. Ona göre Müslümanın hayatı boyu tevhid ilkesine bağlı kalması ve ona karşı gelebilecek eleştirileri cevaplandırıp reddetmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ahmed Emin, *Zuhru'l İslam*, Beyrut, 1969.

Çelebi, İlyas, *İslam İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdülcebbar*, İstanbul, 2002.

Fârûkî, İsmail Raci, *Tevhid*, trc: Dilaver Yardım, İstanbul, 1987.

Hayyat, Ebü'l-Hüseyn, *el-İntisar*, thk: N. Nasr Nader, Beyrut, 1957, s. 13-14, 17.

İbn Nedim, *Fihrist* (thk: İbrahim Ramazan), Beyrut, 1998.

Kadı Abdülcebbar, *El-Mugnî fi Ebvâbi't Tevhidî ve'l Adl –el-Fırak Gayr-ı İslamiyye-* (thk: Hadr Muhammed Nebha), Beyrut, 1971, c. V.

-----, *Şerhu Usuli'l Hamse*, trc: İlyas Çelebi, İstanbul, 2013.

Özler, Mevlüt, *İslam Düşüncesinde Tevhid*, İstanbul, 2005.

Sinanoğlu, Mustafa, “Reddiye” md., *DİA*, İstanbul, 2007, XXXIV, s. 516-521.

el-Cürcani, Seyyid Şerif, *et-Tarifât*, thk: İbrahim Enbari, Beyrut, 1984.

Gündüz, Şinasi, “Sâbiîlik”, *DİA*, İstanbul, 2008, c. XXXV, s. 342.

-----, *Kur'an'daki Sabiilerin Kimliği Üzerine Bir Tahlil ve Değerlendirme, Türkiye I. Dinler Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, (24-25Eylül), Samsun, 1992.

-----, *Sabiiler Son Gnostikler*, Vadi Yayınları, Ankara, 1995.

Güner, Ahmed, *Büveyhiler Dönemi ve Çok Sesslilik*, DEÜİFD, İzmir, 1999, XII.

Topaloğlu, Bekir, İlyas, Çelebi, *Kelam Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 2010.